

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ФОРМИРАНЕ НА САМОСТОЯТЕЛНОСТ У ДЕЦАТА В РАННА ВЪЗРАСТ

Рени Христова

Самостоятелността е едно от значимите качества на личността. В личностната характеристика на “човека, живеещ във века на третата вълна” (А. Тофлър), на индивида, реализиращ се в общество на свърх-информационни технологии и нови реалности, това качество е не само необходимо, но и определящо. “Обществото все повече е заинтересовано от формиране на самостоятелни и творчески личности, но със силно развити способности за самоизменение, за промяна и адаптация” (2, 96). Бързо протичащите обществено-икономически процеси, изискват наличие на адаптивни качества и способности, предпоставки за развитието на които да се създават в сензитивните периоди на детството – ранната и предучилищната възраст.

Сложният комплекс от компоненти, изграждащи самостоятелността, изисква формирането ѝ да започне в първите години на детството, за да не се пропуснат благоприятните възможности на този период. Стремешът към самостоятелност е естествена характеристика на детството. Той прозира в първите движения, в първите несигурни крачки и несполучливи опити за игра. Този естествен стремеж би могъл да се изрази така: “аз искам, но не мога”. Това не би могло да осигури на детето автономност, към която се стреми, и която му е необходима. В тези първи години то се нуждае от възрастните, които задоволяват не само неговите жизненоважни потребности, осигуряващи му физическо, психическо и емоционално благополучие, но ситуират мултипространството и средата, така че детето да изявява самостоятелността си по достъпен за него начин: “аз искам, мога и зная как”.

Като отчитаме структуроопределящите и основополагащи особености на самостоятелността в личностната характеристика на съвременния човек, ще разгледаме както психо-физиологическите предпоставки на ранната възраст за формиране на това качество, така и ролята на възрастните за насърчаване проявите на самостоятелност през първите три години на детството.

Първата година от живота на детето се характеризира с развитие и усвояване на движенията, както на отделни части, така и на цялото тяло.

Функционирането и натоварването на двигателния анализатор е особено важно за детето от кърмаческа възраст, тъй като той има определяща роля за физическото и психическото му развитие. Тя се обуславя от това, че нервните импулси, възникващи от големите полукълба, от екстеро- и интерорецепторите, се предават винаги на двигателния анализатор. Взаимовръзката и взаимодействието на двигателния анализатор с другите анализатори обуславя необходимостта от развитие на движенията още в първите месеци след раждането. Основните движения, които овладява детето през първото полугодие и от които зависи психо-социалното и емоционално-личностното му развитие, са: да държи главата си изправена, да лежи спокойно по корем и да взема играчки, когато е в различно положение и пр. Тези движения оказват положително влияние върху цялостното му развитие, защото осигуряват нужната двигателна активност, укрепват мускулите и опорно-двигателния апарат, подобряват дейността на сърдечно-съдовата и дихателната система, поддържат положително емоционално състояние, доставят му удоволствие. Когато посочените по-горе движения се развиват в границите на нормалното, те гарантират своеобразна самостоятелност на детето (повдига гърдите си и се изправя, когато е по корем; преобръща се от корем по гръб и взема желана играчка; застоява се изправено, когато го държат и др.) и го подготвят за по-сложна двигателна дейност. През второто полугодие възможностите за самостоятелна промяна на положението на тялото се увеличават. Ако петмесечното бебе може да се преобръща по корем, да играе с играчките и изпитва удоволствие от това положение, то много лесно следващите месеци може да усвои пълзенето и сядането; да се изправя като се държи за опора; да се задържа изправено; да ходи придържано от възрастния или след подвижна опора и да направи първите несигурни крачки в края на първата година.

Изправянето и прохождането е сложен анатомио-физиологичен процес, дължащ се на усъвършенстването на нервната система, на функционалните възможности на главния мозък, на укрепването на костната и мускулната система. Но детето не би могло да усвои вертикалната стойка на тялото, да управлява движенията си, ако възрастните, които се грижат за него не му осигуряват среда и пространство, където самостоятелно да извършва достъпни за възрастта му действия и ако не стимулират неговата двигателна активност.

Наред с общите движения се развиват и движенията на ръцете, дължащи се на настъпващата координация между зрителния анализатор и ръцете.

Хващането е сред движенията, които оказват положително въздействие върху нормалното протичане на психическата дейност на детето в този период. Между 2 и 3 месеца детето опипва ръцете си, хваща едната с другата, по-късно задържа макар и за кратко време различни предмети, поставени в дланите му. Четиримесечното кърмаче протяга ръка и се опитва да хване предмета, а шестмесечното задържа играчките и извършва еднотипни действия с тях. До края на първата година движенията на ръцете се развиват прогресивно. Те стават по-разнообразни, по-координирани и диференцирани. Най-съществена особеност е съгласуваността на движенията на двете ръце (Г. Пирьов, В. Манова-Томова, Л. Перну, Б. Спок и др.), която се появява между 7 и 9 месец. Детето къса, мачка, дърпа хартия, чука две кубчета, пляска с ръце и др. През следващите месеци манипулативните действия с предметите стават по-сложни (постига определен резултат – отваря и затваря кутии, поставя 2-3 кубчета едно върху друго; съпоставя предметите по големина и форма – поставя малки в големи, намира мястото в мрежата на различни фигури и пр.). Отначало те се извършват само по подражание, а по-късно се инициират от словото на възрастния или по собствено желание на детето.

Развитието на умението да хваща предметите е психично новообразуване (Л. С. Виготски, Д. Б. Елконин), което създава предпоставки за развитие на усещанията и възприятията, на перцептивните действия и усвояване на предметните действия. “След като се научи да хваща, да претегля предметите, да поставя един предмет в друг, детето придобива възможността самостоятелно да изменя външния им вид и положението им в пространството. Тази активност представлява първата дейност и условие за поддържане вниманието на детето” (7, 190).

Първите прояви на собствена активност на кърмачето, изразяваща се в различните манипулации с предметите, поражда новата потребност в общуването възрастен – дете. Ако през първото полугодие взаимоотношенията се реализират под формата на ситуативно-личностно общуване и непосредственият телесен, визуален и вербален контакт активизира детето, то през второто полугодие отношенията между “действащото” дете и възрастния се променят. То се нуждае от близък, заинтересован човек, който откликва на неговите желания, от съучастник, който действа и “играе” заедно с него. Ориентирането към възрастния и стремежът към контакт с него от самоцел се превръща в компонент на предметно-манипулативната активност, в съдържание на ситуативно-деловото общуване (М. Лисина).

Усвояването на движенията през първата година визуализира цялостния процес на детското развитие и желанието за “самостоятелност”. Те са предпоставка за усъвършенстване на различните анализатори, развиват сензомоторния механизъм, усещанията и възприятията на детето, съпроводени са от волеви усилия. В процеса на манипулирането детето опознава свойствата на предметите, ориентира се в близкото пространство, придобива елементарни представи. Движенията обуславят и проявите на паметта и мисленето. “Моторната памет започва да се развива от средата на първата година. Усвояването на предметните действия създава благоприятни условия за запомняне на изпълняваните движения и действия” (7, 206).

Следователно психомоторната дейност през първата година е много несъвършена. Психическите процеси протичат много недиференцирано, характеризират се с неустойчивост и бързопреходност. Този непълноценен характер на психическото развитие се отразява и на проявите на самостоятелността. *През първата година у детето се проявява стремеж към самостоятелност, който се характеризира с индивидуални различия. Превръщането на този стремеж в потребност, а оттам и в самостоятелност, зависи от отношението на възрастните – начинът, по който общуват с детето; ситуирането на средата и пространството така че да провокират детската активност; вариативност при манипулирането с предмети и насочване от неспецифични към специфични действия с тях.*

Развитието на детето през **втората година** се определя от новите образувания – овладяването на ходенето и на предметната дейност.

Съществена придобивка за детето на двегодишна възраст е ходенето. То влияе не само върху физическото и психическото му развитие, но му осигурява свободно, независимо от възрастния придвижване в пространството, и действия с предметите. По този начин се разнообразяват и обогатяват перспективите за самостоятелно движение, познание и натрупване на практически опит. Според А. А. Люблинска усвояването на ходенето открива пред детето широки възможности за запознаване с нови предмети, за откриване на свойства и съществуващи между тях връзки, за овладяване на пространството и пространствените отношения. Ходенето развива мускулатурата на цялото тяло, укрепва костната система, което усъвършенства не само двигателния, но и другите анализатори, и синхронизира тяхното функциониране. Самостоятелните движения, които детето извършва благоприятстват сензорните процеси, и го поставят в ситуации, развиващи паметта и мисленето му, в условия, където то проявява волеви усилия.

Заедно с ходенето двегодишното дете овладява и предметната дейност, която оказва влияние върху цялостното му развитие. “Специфичните манипулации, известни още като предметни действия, придобиват доминиращо значение в играта през втората година от живота на детето (26). Те се овладяват главно с помощта на възрастните по пътя на подражанието” (6, 63). Ролята на възрастните за развитието на двигателните компетенции и неспецифичните манипулативни действия през първата година, за автоматизирането на ходенето, за функционалното използване на предметите и някои действия, свързани със самообслужването през втората година, е безспорен факт. Овладяването, усъвършенстването и разнообразяването на предметните действия протича само във взаимодействието, сътрудничеството и подражанието на възрастните, опосредствани от речта, въз основа на които психо-познавателните процеси се развиват нормално. Децата, лишени от педагогическо общуване или страдащи от дефицит в съвместната дейност, изостават в общото физическо, психическо и интелектуално развитие, чувствата им са емоционално неустойчиви, което в следващите години се проявява като трудна адаптивност и социализация. Сътрудничеството с възрастният опосредствано от използването на предметите и играчките, от многократно възпроизвежданите действия, съпроводени със словесни указания, поражда у двегодишното дете, както познавателни потребности – да разбере и научи друг начин на действие, да приспособи познати начини към нов предмет, да приложи собствено действие и пр. – така и потребност от самостоятелност. “Възрастният е този, който осигурява играчки за детето, но заедно с това го приучва как да играе и формира у него отношение към предметите. Д. Б. Елконин (33) отбелязва, че предметните са съвместни действия на детето с възрастния, при което съдействието на възрастния има водещо значение. Според Б. Г. Ананиев последното се изразява не само в показване на действията с предметите и запознаване със свойствата им, но и в постоянните оценъчни въздействия. По този начин постепенно детето се научава да извършва действията не само с помощта и участието на възрастния, но и самостоятелно” (6, 65). При взаимодействието с възрастните детето овладява необходимите еталони, с които си служи в самостоятелно организираната дейност. В предметната игра то използва различни по големина и форма, материал и конструкция предмети, развиващи психомоторните му движения. В сравнение с кърмачето, двегодишното дете е значително по-сръчно и проявява интерес към строенето и рисуването, с желание извършва действия, свързани със самообслужването.

“Уменията и навиците, които се създават в процеса на играта – действията, отношението към играчките, подкрепянето и опазването им, всичко това приучава детето към самостоятелност, тренира неговото внимание, прави го настойчиво и още в тази възраст започва да изпитва приятни емоции при извършването на определен вид дейност” (6, 65).

Възрастният помага на детето при опознаването на микросредата – той е партньор в играта, образец за подражание (на действия и постъпки), експерт в оценките (на дейността и поведението), организатор, помощник и участник в съвместната дейност. Взаимодействието между възрастните и детето се обуславя от речта, която все още е зависима от предметния и социалния контекст, но в края на ранното детство става средство за общуване и средство за обобщение.

Двигателната и предметната компетентност, осигуряват на детето определена еманципация, която намира израз в подражанието и желание да прави всичко като възрастния. Този силно изразен стремеж към самостоятелност и отстояване на собствена позиция “Аз-сам”, бележат началото на нов етап във формирането на личността, където детето осъзнава себе си като инициатор и организатор на собствената си активност (“Аз искам”, “Аз мисля” и пр.). Както е известно, именно стремежът към самостоятелност се явява противоречие между достигнатото ниво на предметно овладяване на социалната микросреда и ограничената социална възможност на детето, което поражда и “кризата на третата година”. Л. С. Виготски характеризира тази криза с четири основни симптома: 1) негативизъм; 2) упорство; 3) своеволие; 4) опърничавост. Към тези характеристики можем да прибавим и “бунт” против родителския авторитет, борба за “лична независимост” (J. Students, C. B. Stendler, F. Redl). В случая детето не проявява обикновено непослушание, а “негативизъм”, като изразено отношение към друг човек. “Негативната реакция се проявява не в това, че детето отказва да извърши постъпката, която се изисква от него, а по повод на изискването. Ето защо истинската същност на негативната ориентация на детето е в това, че то върши обратното, т.е. проявява акт на независимо поведение по отношение на този, който поставя изискванията” (3, 374).

Позицията на собствено отстояване много често налага детето да се отказва от собствените си желания, когато те съвпадат с тези на възрастния, изразени от него като молба или изискване. В случая детето подчинява своите

непосредствени желания на съзнателно противодействие, т.е. извършва волева постъпка.

В психическото развитие на **тригодишното дете** се появява ново структурно образувание – собственото “Аз”, което се изразява в постоянен стремеж към самостоятелност. И независимо че този стремеж към самостоятелност, т.е. това, което детето прави самò не води до същия резултат, не предизвиква същия ефект, който обикновено е постигало заедно с възрастния, този стремеж е много важен за личностното му развитие, затова е нужно да се насърчава, тъй като изразява собствените намерения на детето, отстоява личните му позиции, показва наличие на волеви усилия.

Разбира се, че това желание за автономност, не може да се определи като истинска самостоятелност. В определенията за “самостоятелност” и “самостоятелен” най-често се използва семантичното значение “без чужда помощ”, т.е. в структурата на самостоятелността се включват такива компетенции, които позволяват на индивида да извършва действия без да разчита, без да се опира на съдействието на друг човек. В началото на третата година детето прави опити за самостоятелни действия, но те не бива да се абсолютизират, защото бележат само началото на този процес, на собствените намерения за извършване на самостоятелни действия. По-точно този период би трябвало да се определи като начален етап, в който детето самостоятелно си поставя цели, но тяхното изпълнение зависи от сътрудничеството с възрастния. През третата година познавателните и волевите процеси дават възможност на детето да си поставя самостоятелно няколко цели и да се стреми да ги изпълни, като демонстрира желание за постигане на резултат. Но проявата на същинската самостоятелност се свързва не само с постигането на някакъв резултат, но резултат, който е ориентиран и е стойностен за другите. “Личността се проявява тогава, когато индивидът със своите действия и продукта, получен от тях, постига резултат, който е насочен към другите, осъзнават и се нуждаят от него, т.е. всеобщ “резултат, имаш всеобщ ефект” (13, 13).

Като имаме пред вид тази постановка, свързваме появата на същинска самостоятелност, с поставянето на целта и постигането на стойностен резултат, който при тригодишното дете се проявява по своеобразен начин. Осъзнаването на социалната значимост на поставената цел и свързаната с нея самостоятелност се осъществява в общуването, където възрастният разкрива пред детето наличието на “социален”, “всеобщ”, “разбираем за

другите” продукт, получен от неговите действия. Възрастният не само ориентира детето към получения разумен, полезен за околните резултат, но обяснява и причините за неуспеха, предлага алтернативни действия, водещи до успех. В среда, където не се осъществява такова общуване между възрастните и детето, когато предметната дейност не е организирана и индивидуализирана, както сочат факти от домовете “Майка и дете” (Т. Татъзов, К. Костадинова, 1999), развитието на предметната дейност съществено изостава, самостоятелността като личностно качество не се формира. Ако общуването на възрастния с детето е организирано, така че предметните и деловите мотиви преобладават, то много скоро самостоятелността преминава в следващия етап – стремеж към постигане на резултат, приемлив и одобрен от другите. Характерното за този етап е, че предметните действия престават да бъдат за детето самоцел, а стават средство, с помощта на което то се стреми да получи резултат. Доминиращ мотив е постигането на цел, в която е зададен този резултат, а не мотивът за действие, манипулирането.

Установено е, че целеустремеността като компонент на цялостната дейност, се създава у деца, растящи в семейство, към края на третата година. Водеща роля в този процес има деловото общуване на детето с възрастния. Ако общуването не се организира правилно (недостатъчно се опосредства от предметите или от съвместната дейност на детето и възрастния с предметите е бедна или въобще отсъства), то целеустремеността може да не се формира въобще или да се прояви като отношение към заобикалящите под формата на негативизъм.

Съществен компонент в структурата на самостоятелната дейност е самооценката, позволяваща да се търси съответствие на получения резултат с първоначалния замисъл. Този компонент на дейността се формира последен (в предучилищна възраст) като особено значение за неговото своевременно възникване има постоянното оценяване на детските действия. При тригодишното дете този компонент се проявява като силно изразено желание за одобрение на действията от възрастния, проявяващо се и като нова потребност. По този начин детето постепенно започва да разграничава от общата положителна оценка, конкретните оценки, отнасящи се до едно или друго действие, както и постигнатия от него резултат. Оценката осигурява необходимите условия за интериоризация от детето на критериите за успешността или неуспешността на дейността и води към усвояване на функции за контрол при изпълнение на собствена дейност, които пълноценно се реализират през следващия възрастов период.

Следователно между самостоятелността на детето и неговото умение да сътрудничи с възрастните съществува пряка зависимост: колкото съществено и своевременно е участието на възрастния в началния етап на овладяване на дейността от детето, толкова по-самостоятелно ще бъде в бъдеще. Когато развитието на дейността на детето постигне определено ниво, когато то само иницира дейността си и действа самостоятелно за постигане на целта си, съдействието на възрастния трябва да намалява и постепенно да се преустанови. Ненавременното разграничаване на детето от съвместната дейност с възрастния или изкуственото насърчаване към самостоятелност може да доведе или до деформиране на това качество (необоснована самоувереност), или до неговото недоразвитие. Ето защо е необходимо да се отчита тази зависимост при създаването на условия за формирането на самостоятелност.

Приоритет в грижите и възпитанието на детето през **първата година** трябва да бъдат:

- създаване на условия за развитие на отделните движения;
- осигуряване на среда, където то има възможност да “упражнява” тези движения;
- провокиране на желание за тяхното извършване;
- ситуативно-личностно и ситуативно-делово общуване, които му осигуряват емоционално благополучие;
- насърчаване на активността – двигателна и манипулативна, в която прозират първите опити за “самостоятелност”.

Двегодишното дете се нуждае от:

- безопасно пространство, където заедно с усъвършенстване на ходенето – овладява и нови движения, осигуряващи му необходимата автономност;
- мултисреда, наситена с разнообразни предмети и играчки, които му предоставят възможност за самостоятелна предметна и игрова дейност;
- сътрудничество с възрастен, комуто подражава в действията и постъпките, и който не само показва различни варианти на действие, но “ситуира общуването така, че детето да прилага собствените си решения”.

Взаимодействието на възрастния с детето през **третата година** е необходимо да бъде насочено към:

- насърчаване на стремежа към самостоятелност, чрез поставяне на осъществими цели;
- провокиране на потребност от самостоятелност чрез насочване към достъпни за него дейности – самообслужване, рисуване, строене и пр.;

– оценяване на детската дейност (поставяне началото на собствената оценка) така, че детето да свърже поставената цел с получения резултат, одобрен от възрастния.

Самостоятелността е личностно качество, развитието на което се обуславя, както от анатомо-физиологичното, физико-функционалното и психо-социалното развитие, така и от определящата за дадения възрастов период дейност. Това изисква възпитателното взаимодействие с детето да се организира така, че да се използват пълноценно възрастните предпоставки и да се насърчават индивидуалните прояви на самостоятелност. В годините на ранното детство ролята на възрастния за развитието на детето и на неговата самостоятелност е определяща.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Бакюс, А.* Вашето дете от 1 до 3 години. С., Слънце, 1993.
2. *Белова, М. и др.* Теоретични основи на възпитанието. С., Вѐда Словѐна – Ж. Г., 1997.
3. *Выготский, Л. С.* Собрание сочинений. Т. 4, 1984.
4. *Драгошинова, Р. и др.* Психология и педагогика на ранното детство. С., Медицина и физкултура, 1987.
5. *Лисина, М. Ив. Димитров.* Общуване и самопознание. С., Наука и изкуство, 1982.
6. *Личността на детето.* Под ред. на Г. Пиръв и Д. Батоева. С., Медицина и физкултура, 1985.
7. *Люблинска, А.* Детска психология. С., Наука и изкуство, 1978.
8. *Манова-Томова, В.* Психологическа диагностика на ранното детство. Народна просвета, С., 1974.
9. *Ньюкомб, Н.* Развитие личности ребенка. Питер, 2003.
10. *Пиръв, Г.* Детска психология. Наука и изкуство, С., 1971.
11. *Петрова, М., К. Костадинова, Т. Татъзов.* Психично развитие на децата, отглеждани в домовете “Майка и дете”. – Предучилищно възпитание, № 2, 1999.
12. *Реан, А., Н. Бордовская, С. И. Розум.* – Психология и педагогика. Питер, 2001.
13. *Эльконин, Д. Б.* К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте. – Вопр. психологии, № 4, 1971.
14. *Reld, F.* Oppositional behavior in everyday life. N. Y., 1977.

15 *Stendler, C. B.* Critical periods in socialization and over-dependency. *Child Develop*, 1952.

PREREQUISITES FOR DEVELOPMENT SELF-DEPENDENCE
OF EARLY YEAR CHILDREN

RENI HRISTOVA

Summary

Psychological specialities of the early year children as prerequisites for development self-dependence are treated in the article. Variants for environment organization focus on encouragement the first acts of self-dependence are proposed. The pedagogical conditions for its development are formulated.